

Marcin Wójcik

GEOGRAFIA WSI W POLSCE. EWOLUCJA KONSEPCJI I PROBLEMÓW BADAWCZYCH

Współczesne badania wsi w geografii są bardzo zróżnicowane pod względem przedmiotowym, a w większości przypadków dominuje model studiów empirycznych. Charakter tych prac wynika głównie z nakładania na siebie kolejnych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych, choć w dużej mierze postęp związany jest z podejmowaniem nowych tematów i ewentualnie przyjęcia nowych rozwiązań metodologicznych, niż z rzeczywistego namysłu nad ujęciem teoretycznym. Wspólną cechą nowych ujęć problemów badań wsi w polskiej geografii jest zwrócenie uwagi na podmiotowość człowieka i społeczeństwa. Dominującą podstawą teoretyczno-metodologiczną jest strukturalizm. Celem większości opracowań jest analiza empiryczna i prezentacja wyników badań formalnych. W małym stopniu rozwijany jest natomiast wątek teoretyczno-metodologiczny, który mógłby być podstawą do prezentacji faktów jednostkowych, czy to o charakterze mechanizmów przemian zbiorowości terytorialnych, czy w wymiarze egzystencjalnym. Perspektywa ta mogłaby stanowić doskonałe uzupełnienie wiedzy o przemianach społecznych widzianych w kategoriach makrostruktur i makroprocesów.

Słowa kluczowe: *geografia wsi, Polska, koncepcje i problemy badawcze*

1. Wprowadzenie

Badania wsi w polskiej geografii mają długą tradycję, choć zależnie od uwarunkowań organizacyjnych i instytucjonalnych nauki oraz charakteru przemian społeczno-gospodarczych, podejmowane są z różną intensywnością oraz w ramach różnych koncepcji badawczych. W dużej mierze o specyfice badań wsi w Polsce decydowały czynniki związane z preferowanym wzorcem badawczym oraz modelem instytucjonalnym uprawiania geografii (branżowy podział geografii).

Współczesne badania wsi w geografii są bardzo zróżnicowane pod względem przedmiotowym, a w większości przypadków dominuje model studiów empirycznych. Charakter tych prac wynika głównie z nakładania na siebie kolejnych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych, choć w dużej mierze postęp związany

jest z podejmowaniem nowych tematów i ewentualnie przyjęcia nowych rozwiązań metodologicznych, niż z rzeczywistego namysłu nad ujęciem teoretycznym.

Od kilkunastu lat w polskiej geografii używana jest nazwa subdyscypliny „geografia wsi”, a w pracach najczęściej podkreśla się jej wieloprzedmiotowy charakter, w przeciwieństwie do jej poprzedniczki i zarazem tylko części obecnego zróżnicowanego zbioru zainteresowań, czyli geografii rolnictwa. Do rzadkości należą natomiast rozważania, co w sensie teoretyczno-metodologicznym zmiana ta wnosi. Ważnym elementem takich analiz jest również próba ukazania wkładu w polską geografę wsi dwóch subdyscyplin, tj. geografii rolnictwa i osadnictwa. Namysł nad ich zmiennością oraz wzajemnymi relacjami w przeciągu prawie 100 lat badań wsi w polskiej geografii daje dopiero całościowy ogląd przejścia od układu branżowego do zintegrowanego (kompleksowego)¹.

W opracowaniu tym skoncentrowano się przede wszystkim na ewolucji geograficznych badań wsi w Polsce po 1990 r., ich przyczyn, mechanizmów i konsekwencji. Celem pracy jest przede wszystkim wskazanie głównych inspiracji teoretycznych, problemów badawczych oraz charakteru wzorca teoretyczno-metodologicznego po przełomie w życiu politycznym i społeczno-gospodarczym w Polsce, zwanym najczęściej transformacją².

2. U źródeł geografii wsi

Od ponad 30 lat w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i w innych krajach, znajdujących się pod wpływem opracowanych tam koncepcji badań, intensywnie rozwija się subdyscyplina geografii człowieka o nazwie geografia wsi (*rural geography*). Pierwsze próby określenia celów i przedmiotu badań geografii wsi wykonano w latach 70. XX w. (Clout 1972). Rozkwit teoretyczno-metodologiczny subdyscypliny przypadł na przełom lat 80. i 90. ubiegłego stulecia, a geografia wsi ukształtowała się pod wpływem różnych, wzajemnie powiązanych uwarunkowań.

Pierwszym bardzo ważnym czynnikiem odejścia od zainteresowań produkcją pierwotną było zmniejszenie się znaczenia funkcji produkcyjnej, zwłaszcza jako działalności w strukturze dochodowej ludności wiejskiej. Geografowie zaczęli

¹ Por. J. Bański (2002), M. Wójcik (2012).

² Zainteresowanych szerszym kontekstem rozważań nad przemianami teoretyczno-metodologicznymi badań wsi w polskiej geografii może zainteresować monografia autora *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Z pracy tej wykorzystano również niektóre fragmenty zamieszczone w niniejszym opracowaniu.

poszukiwać nowych podejść i metod badań, które mogą zidentyfikować i wyjaśnić nowe zjawiska, zwłaszcza takie, które dotyczą tzw. struktur ukrytych społecznego środowiska wsi. Drugim istotnym aspektem ewolucji badań było odejście od programów rozwoju społeczno-gospodarczego opartych na industrializacji i urbanizacji, a tym samym zwrócenie uwagi na rolę uwarunkowań endogenicznych oraz rozwój podmiotowych ujęć działalności ludzi i społeczności lokalnych (renesans społeczności lokalnych). Trzeci czynnik wiązał się z zainteresowaniem nowymi podejściami, metodami rozwijanymi w geografii miast lub szerzej w społecznej geografii człowieka (humanizm i radykalizm w geografii). Wśród innych uwarunkowań ważnym elementem było zapotrzebowanie na wiedzę dla interdyscyplinarnych zespołów badawczych, a także dla celów planowania rozwoju układów lokalnych w nowym paradygmacie przemian gospodarczych (neoliberalna deregulacja).

Początki rozwoju geografii wsi związane były z realizacją funkcji pragmatycznych. Geografowie zajmujący się obszarami wiejskimi zaangażowali się m.in. w tworzenie ocen i prognoz zagospodarowania przestrzeni (Cloke 1979). W praktyce geografów zaczęły się pojawiać próby weryfikacji wyników badań formalnych w postaci zastosowania metod społecznych. Efekty takich studiów wzbudziły zainteresowanie problemami społecznymi (Ilbery 1998). Wśród nowych ujęć geografii wsi można wyróżnić przynajmniej dwa duże programy badań, oparte na różnych podstawach teoretyczno-metodologicznych, tzn.:

- 1) krytyczne studia wsi oparte na wzorcu neomarksistowskim;
- 2) studia społeczno-kulturowe wsi będące przejawem ogólnego „zwrotu kulturowego” w geografii człowieka (humanizm w geografii).

M. Woods (2009) w opisie prac z zakresu geografii wsi (przede wszystkim brytyjskiej i amerykańskiej) wyróżnia 12 głównych pól badawczych, w tym osiem uznaje za tradycyjne (ewoluujące) oraz cztery nowe (tab. 1).

Tabela 1

Pola badawcze geografii wsi

Zagadnienia tradycyjne	
1	2
Produkcja rolnicza	Tradycyjny przedmiot zainteresowania geografii wsi. Geograficzne studia nad rolnictwem ewoluują w kierunku określania wpływu polityki rolnej państwa, a także wspólnotowej (UE), na modernizację gospodarki rolnej
Zarządzanie zasobami naturalnymi i ochrona przyrody	Ujęcie geograficzne ewoluuje w tej płaszczyźnie od badania zmian wielkości wydobywania czy pozyskiwania surowców naturalnych (kopalin, drewna) w kierunku np. określania wpływu zróżnicowania przyrodniczego i form ochrony krajobrazu na rozwój turystyki rekreacji, a także rozwoju nowej funkcji wsi – konserwacji (pielęgnacji) krajobrazu

1	2
Użytkowanie ziemi i planowanie przestrzenne	Jeden z tradycyjnych kierunków zainteresowań geografii wsi odchodzi od badań polegających tylko na rejestrowaniu zmian w użytkowaniu ziemi na rzecz szerszego ujęcia, jakim jest planowanie przestrzeni wsi pod kątem wielofunkcyjnego rozwoju oraz polityki zarządzania przestrzenią w różnych typach obszarów (np. strefy podmiejskie, obszary chronione, zainwestowania przemysłowego)
Ruch naturalny, migracje i struktury społeczne	Ambicje geografów wsi w tym przypadku zmierzają do szerszego spojrzenia na problem zmian w ruchu naturalnym i migracyjnym. Tradycyjne badania dynamiki ludnościowej wraz z analizą przestrzenną rozmieszczenia składowych ruchu rzeczywistego poszerzone zostały o wieloaspektowe ujęcia zmienności struktury społecznej, w tym rosnącego znaczenia nowych grup społecznych (np. <i>service class</i>) i co za tym idzie wzrostu roli wsi jako środowiska rezydencjalnego (kontrurbanizacja, gentryfikacja wsi)
Rozwój lokalny	Gospodarka wiejska w tej płaszczyźnie widziana jest szerzej niż tylko w kategoriach oceny znaczenia rolnictwa i innych działalności I sektora w rozwoju wsi, ale także współczesnej serwicyzacji wiejskiej przestrzeni, zmienności zawodowej, profesjonalizacji pracy na wsi i dywersyfikacji źródeł utrzymania. Całość przemian lokalnej gospodarki oceniana jest w odniesieniu do neoliberalizmu jako ideologii globalizacji, w tym różnych form obrony przed wpływami globalnymi (autonomizacja lokalnych układów społeczno-ekonomicznych, endogeniczne czynniki wzrostu)
Osadnictwo wiejskie i problemy społeczności lokalnych	Studia nad powstawaniem i ewolucją form osadnictwa wiejskiego mają jedną z najdłuższych tradycji jako kierunek geograficznych badań wiejskich. Współcześnie podejmowane są przede wszystkim jako część studiów nad planowaniem i ochroną krajobrazu wiejskiego. Coraz częściej odchodzi się od badania materialnych form zagospodarowania przestrzeni wsi na rzecz dostrzegania przemian krajobrazu jako efektu działalności lokalnych wspólnot społecznych wsi. Społeczno-przestrzenny wymiar badań osadniczych polega na ocenie roli przestrzeni w integracji społecznej (wpływy koncepcji ekologii ludzkiej i koncepcji interakcjonistycznych)
Infrastruktura	Studia nad przestrzennym zróżnicowaniem wyposażenia w infrastrukturę interpretowane są współcześnie jako jeden z czynników zmiany (poprawy) warunków życia na wsi. W efekcie, różnice w dostępności do infrastruktury (zwłaszcza mediów elektronicznych) oceniane są w kategoriach włączenia (lub wykluczenia) ludzi, grup społecznych żyjących na wsi w obrębie społeczeństwa informacyjnego

1	2
Turyzm i rekreacja	Geograficzne badania zmierzają do podkreślania znaczenia turystyki wiejskiej w rozwoju lokalnym. Ewolucja w podejściach geograficznych polega na odejściu od ukazywania roli turystyki i rekreacji w strukturze gospodarczej wraz z analizą dyfuzji zjawisk turystycznych na rzecz ujęć krytycznych. Geografowie interpretują współcześnie ruch turystyczny jako rodzaj konsumpcji wiejskiej przestrzeni oraz czynnika prowadzącego do zderzeń kulturowych (swój–obcy). Badania geograficzne koncentrują się także na percepcji wsi przez turystów oraz na opisie przeżyć ludzi, które towarzyszą turystyce jako pewnemu przeżyciu, doświadczeniu poznawczemu
Zagadnienia nowe	
Kontrasty społeczne w przestrzeni wiejskiej	Kierunek tradycyjnie rozwijany przez socjologię wsi. Od początku lat 80. XX w. społeczne dysproporcje, ich przyczyny i skutki są jednym z najczęściej podejmowanych problemów badawczych w geografii wsi. Studia te są bardzo szerokie, gdyż obejmują krytyczną analizę konstrukcji (reprezentacji) wsi w literaturze naukowej, planistycznej, interpretację języka potocznego i politycznego oraz medialnego dyskursu o wsi. Badania społecznych geografów wsi koncentrują się przede wszystkim na wiejskim wykluczeniu, bezdomności, mniejszościach etnicznych, seksualnych, zdrowotności mieszkańców
Polityka i współzarządzanie wsią	Kierunek, który powstał na fali społecznej krytyki systemów politycznych i ich zmiany w kierunku wzrostu znaczenia samorządności i partnerstwa publiczno-prywatnego (<i>governance</i>). Geograficzne badania zmierzają do określania aktorów w procesie podejmowania decyzji oraz sieci powstających między nimi powiązań. Geografowie wsi starają się ocenić rolę środowiska, przestrzeni wsi w powstawaniu konfliktów jako efektu coraz większych napięć społecznych związanych z różnicami w dostępie do dóbr, pozycji ekonomicznych i władzy
Społeczne zróżnicowanie i codzienność życia wiejskiego	Podstawowym aspektem badań geograficznych jest identyfikacja zróżnicowań społecznych i kulturowych w różnych dziedzinach życia i pracy na wsi. Płaszczyzna badawcza obejmuje wiele nowych zagadnień obecnych we wszystkich naukach społecznych, takich jak tożsamość kulturowa płci (<i>gender studies</i>), problemy dzieci i młodzieży, style życia, marginalizacja oraz społeczna reprezentacja (przedstawienie) wsi jako forma wytwarzania wiejskiej przestrzeni

1	2
Kultura wsi i obrazy wsi w mass mediach	Studia geograficzne w tym zakresie dotyczą kształtowania się wiejskiej tożsamości, szczególnie w okresie osłabiania identyfikacji budowanej wokół wartości związanych z rolnictwem i życiem rodzin rolniczych. Tożsamość wsi interpretowana jest z różnych perspektyw, ponieważ kształtuje się ona obecnie w bardzo różnorodny sposób i w trakcie wielu praktyk społeczno-kulturowych, włączając w to sposoby przedstawienia (reprezentacji) wsi w gazetach, programach telewizyjnych, filmie, literaturze itd. Wiejskość widziana jest dziś jako rodzaj pewnego lokalnego doświadczania przestrzeni, krajobrazu, przyrody, jako swoisty krajobraz życia codziennego (<i>lifescape</i>)

Źródło: oprac. własne na podstawie M. Woods (2009).

3. Pluralizm metodologiczny i orientacja na społeczeństwo jako podstawa przełamywania podziałów branżowych w geografii wsi

Od początku lat 80. XX w. geografia społeczno-ekonomiczna podlega paradygmatacznej zmianie. Zmiany te zaczęły zachodzić bardziej intensywnie w okresie przemian ustrojowych, od początku lat 90. XX w. Przemiana geografii społeczno-ekonomicznej zachodzi w zupełnie odmienny sposób niż w latach 50. XX w. W przeciwieństwie do okresu powojennego ma ona współcześnie charakter „pełzającej rewolucji” i przemiany pokoleniowej, bez wyraźnego wpływu ideologiczno-politycznego (odgórnego sterowania), która prowadzi do powstania wielu modeli teoretyczno-metodologicznych.

K. Dziewoński (1992) uważał, że polską geografiię zawsze charakteryzował eklektyzm teoretyczno-metodologiczny oraz pluralizm w sposobach naukowej interpretacji rzeczywistości. Autor ten pisze o kształtującym się pluralizmie totalnym, tzn. takim, w którym pluralizm (tematyczny) identyfikowany jest z policentryzmem wiedzy (ośrodki i szkoły naukowe). Zdaniem K. Dziewońskiego do początku lat 90. XX w. rozwój geografii społeczno-ekonomicznej (pluralistyczno-policentryczny) przeważał nad tendencjami do powstawania pluralizmu w obrębie jednego ośrodka (środowiska geografów). K. Dziewoński (1992) uważał, że oprócz okresu silnego wpływu ideologii państwa socjalistycznego, pluralizm wyrażał się w różny sposób, np. w podejmowanej tematyce, metodyce, szkołach naukowych, ośrodków, a zmienność przeważającego wzorca badań wynika głównie z przemiany pokoleniowej. Zmiana paradygmatu jest wynikiem ewolucji przekonań środowiska naukowego, w którym pojawia się coraz większa liczba zwolenników innego spojrzenia na sposób wyjaśniania odpowiednich struktur i procesów społeczno-gospodarczych.

Obserwując przemiany polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, można obecnie zauważyć, że na dawny policentryzm szkół naukowych nakłada się pluralizm wewnątrz określonych środowisk, co związane jest z większą ruchliwością badaczy w przestrzeni naukowej oraz dostępem do wielu ośrodków myśli polskiej i zagranicznej (wielozródłowość wiedzy).

W geografii społeczno-ekonomicznej przejście paradygmatyczne wiązało się z zakwestionowaniem funkcjonalizmu jako głównego programu badawczego. Rozwój paradygmatu postscjentyistycznego związany jest z nową generacją modeli, przede wszystkim strukturalistycznych wzorców wyjaśniania (Maik 1992a). W latach 80. i na początku lat 90. XX w. wzorce te uwydatniały źródła konfliktów przestrzennych oraz ich konsekwencje (wzorec dialektyczny). Na krytyce paradygmatu scjentyistycznego powstała nowa subdyscyplina geografii, tzn. geografia społeczna. W polskich warunkach przejście to miało zabarwienie polityczne, gdyż było zsynchronizowane z transformacją ustrojową państwa. Ze względu na panujący system polityczny i jego oddziaływanie na sferę nauki, ujęcia krytyczne, w tym również kształtowanie się orientacji scjentyzmu krytycznego, upowszechniły się po 20 latach od antyscjentyistycznego przełomu lat 60. i 70. w krajach zachodnich. W geografii społeczno-ekonomicznej weryfikacja orientacji funkcjonalistycznej została przedstawiona m.in. na podbudowie teorii systemów, w postaci koncepcji terytorialnego systemu społecznego (Chojnicki 1988). Koncepcja ta, jak i wyrastające z podobnych przymieśli, jak np. koncepcja realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych (Maik 1988), funkcji miejsca (Suliborski 2010), podkreślają znaczenie kumulatywizmu wiedzy i włączanie ujęć społecznych oraz humanistycznych w tradycję badań funkcjonalnego strukturalizmu.

Zmiany wzorców badawczych widoczne są w geograficznych badaniach wsi. W przypadku geografii osadnictwa wiele programów badań wywodzących się bądź ze wzorca klasycznego (np. morfogeneza wsi), bądź scjentyistycznego (np. funkcje osiedli wiejskich) znalazło się w regresie. Wynikał on z jednej strony ze zmniejszenia zainteresowania osadnictwem wiejskim, zaniku programów badań (brak również następców), kryzysu wiejskiej przestrzeni interpretowanej w kategoriach produkcyjnych, z drugiej zaś z kryzysu badań związanym z osiągnięciem pewnego pułapu poznawczego w obrębie dotychczasowych modeli pojęciowych (morfologicznych i funkcjonalnych).

W wydanym przed kilku laty tomie poświęconym kluczowym problemom przemian geografii osadnictwa i ludności (Liszewski, Maik 2005), autorzy prezentują różne podejścia w zakresie określenia przedmiotu badań dyscypliny oraz jej podstaw metodologicznych, a także perspektyw dalszego rozwoju. Czytając wypowiedzi polskich geografów o przedmiocie i celach badawczych geografii osadnictwa, zauważa się stosunkowo małe zainteresowanie osadnictwem wiejskim. W geograficznych studiach nad osadnictwem wiejskim brakuje współcześnie głębszej refleksji nad istotą badań wsi w nowych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych. Nawet wśród geografów osadnictwa dziedzina ta jest

nie zawsze zauważana, a ci, którzy pamiętają o tradycjach takich badań, rzadko precyzują przedmiot badań tej dziedziny.

W okresie przemian paradygmatu geografii społeczno-ekonomicznej i transformacji ustrojowej państwa, w obu głównych subdyscyplinach zajmujących się badaniami struktur i procesów wiejskich zachodziły zmiany w różnych płaszczyznach, tzn. metodologicznej, merytorycznej (problemowej) oraz instytucjonalno-organizacyjnej. Pomimo ogólnego kryzysu badań osadnictwa wiejskiego i rolnictwa w geografii, większa zapaść dotknęła studia geograficzno-osadnicze. Wynikała ona w znacznej mierze z braku kontynuacji badań osadnictwa wiejskiego po odejściu badaczy w różnych ośrodkach akademickich (np. A. Zagożdżon we Wrocławiu, S. Zajchowska w Poznaniu, E. Kwiatkowska w Toruniu) oraz w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (M. Kiełczewska-Zaleska, H. Szulc). Trudno w tej sytuacji było rozwijać badania osiedli wiejskich o nowe problemy, tak jak miało to miejsce w geografii miast (zagadnienia społeczne i kulturowe). Lepiej natomiast, pomimo problemów, czego m.in. przejawem była likwidacja na około 10 lat jednostki naukowo-badawczej zajmującej się problematyką przemian obszarów wiejskich w strukturze Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, rozwijały się badania w tradycji geograficzno-rolniczej (obszarów wiejskich)³. Dla uzyskania przewagi studiów geograficzno-rolniczych istotny wpływ miała formalna organizacja zespołów badawczych nie tylko w IGiPZ PAN (R. Szczęsny, R. Kulikowski, W. Stola, J. Bański), ale także dużych zakładów naukowych w Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (B. Głębocki, A. Kołodziejczak) oraz w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (J. Falkowski, R. Rudnicki)⁴.

Wśród problemów związanych z badaniami osadnictwa wiejskiego, przejawem kształtowania się nowego paradygmatu badań była twórcza refleksja nad możliwościami rozwoju funkcjonalizmu. Zaowocowało to koncepcją lokalnych systemów osadniczych autorstwa W. Maika (1992b, 1993). Poszerzenie założeń i perspektyw badawczych koncepcji lokalnych systemów osadniczych nastąpiło na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Maik 1992b, 1993). Tradycyjnym rdzeniem koncepcji W. Maika były teorie funkcjonalno-przestrzenne. Postęp metodologiczny polegał na wprowadzaniu nowych pojęć z zakresu nauk społecznych (społeczności lokalnych, przestrzeni społecznej). Atrakcyjność **koncepcji lokalnych systemów osadniczych** w wyjaśnianiu całości osadniczych polega na

³ Po likwidacji Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN (2001 r.) powstał międzyzakładowy Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich (później Zespół Badań Obszarów Wiejskich) pod kierownictwem J. Bańskiego.

⁴ Ważnymi ośrodkami studiów geograficzno-rolniczych były także Wrocław, Lublin, Kraków, Słupsk i Kielce, gdzie koncentrowały się grupy geografów prowadzących takie badania. Istotną rolę w kształtowaniu przewagi badań „obszarowych” miały prace geografów ekonomicznych oraz ekonomistów wykorzystujących metody analizy przestrzennej (K. Heffner, A. Rosner) wykonywane w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

wiązaniu w lokalnym systemie, a tym samym w jednostkach osadniczych, dwóch składników, tzn. zbiorowości terytorialnej oraz układu materialno-technicznego.

W polskiej literaturze geograficznej brakuje weryfikacji empirycznych koncepcji lokalnych systemów osadniczych, a także konstruktywnej krytyki, która przyczyniłaby się do rozwoju nowych propozycji metodologicznych oraz poszerzania wiedzy na temat roli (funkcji) wsi w kształtowaniu relacji między i wewnątrzsielowych. Jedną z niewielu prac podejmujących wyzwania koncepcji realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych w badaniach wsi (podmiejskiej) jest praca M. Wójcika (2008) na temat przemian społeczno-gospodarczych wsi aglomeracji łódzkiej w nowych warunkach ustrojowych. W pracy tej wyznaczono dwa główne cele badawcze. Pierwszy cel dotyczył określenia kierunków, tempa i typów odpowiednich procesów oraz wskazania ich uwarunkowań strukturalnych i społecznych, że zachowania jednostek w ramach makrostruktur osadniczych (funkcjonalnych) można wyjaśniać dwoma czynnikami: subiektywnym (cele i warunki działania) oraz obiektywnym (stan rozwoju systemu osadniczego). Na działania człowieka (jego rolę w kształtowaniu zjawisk osadniczych) wpływa stan rozwoju i typ systemu osadniczego. Natomiast poziom rozwoju systemu osadniczego jest odbiciem rozmaitych ról ludzi (społecznych i gospodarczych) działających w ramach tego systemu.

Wiele badań geograficzno-osadniczych ewoluowało w kierunku badań społecznych, podobnie jak w przypadku społecznej geografii miasta, którą rzadko dziś postrzega się w kategoriach tradycyjnych studiów geograficzno-osadniczych (np. morfologii i funkcji układów osadniczych). W wielu ośrodkach geograficznych zaczęto prowadzić studia z zakresu geografii społecznej wsi interesując się takimi zagadnieniami, jak np. warunki i jakość życia, polityka lokalna, percepcja krajobrazu osadniczego, regionalizm (tab. 2).

Duży związek z koncepcją lokalnych systemów osadniczych mają geograficzne badania nad aktywizacją wiejskich społeczności, zwłaszcza w kontekście wykorzystywania na ten cel środków z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. W większości przypadków geografowie identyfikują inicjatywy, ich zakres działania oraz ustalają wpływ wykorzystania środków na szeroko pojęty rozwój lokalny (Czapiewska 2010; Kołodziejczak 2011). Dużo rzadziej realizowane są badania, które próbują zidentyfikować rzeczywiste społeczne uwarunkowania i konsekwencje realizacji inwestycji ze środków europejskich przy użyciu metod socjologicznych i antropologicznych, ukazujących fakty jednostkowe (Wójcik 2010).

W obrębie geografii osadnictwa rozwojowym kierunkiem, zwłaszcza w latach 90. XX w., były badania osadnictwa turystycznego i rekreacyjnego. Zainteresowanie tym problemem wiązało się z rosnącą presją turystyki na obszary wiejskie, pod wpływem której zmieniały się funkcje wsi, co uzewnętrzniało się w fizjonomii, użytkowaniu ziemi, wiejskich osiedli itd. W przeciwieństwie do studiów z lat 80., większą uwagę zaczęto zwracać na

społeczny wymiar presji (kolonizacji) turystycznej, np. opinie różnych grup ludzi związanych z obszarem turystycznym (Bednarek-Szczepańska 2010), cech psychospołecznych kreatorów funkcji wypoczynkowej (Kowalczyk 1994), analizy zachowań „aktorów” rozwoju turystyki (Bednarek-Szczepańska 2010).

T a b e l a 2

Przykłady społecznych badań wsi

Autor, rok wydania wybranej (reprezentatywnej) pracy	Problem badawczy
K. Rembowska (1990) M. Wójcik (2008) L. Kozłowski (2006)	Jakość życia Percepcja przemian społeczno-gospodarczych
D. Mantey (2009) J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. (2010) G. Masik (2010)	Społeczne uwarunkowania i konsekwencje procesu suburbanizacji Polityka lokalna a jakość życia Kształtowanie się struktury społeczno-przestrzennej
I. Sagan (1992)	Przemiany aktywności życiowej mieszkańców wsi
J. Kotus (2001)	Procesy rozwojowe społeczności lokalnych Partycypacja społeczna w procesach rozwoju
A. Suliborski (1999) A. Suliborski i in. (2000) K. Rembowska (2002) R. Matykowski (2004)	Społeczna percepcja podziałów administracyjnych Identyfikacja terytorialna, preferencje przynależności administracyjnej Kształtowanie się regionalizmów
W. Kałamucka (2002)	Styl życia wiejskich społeczności Typy kulturowe społeczności lokalnych
W. Kałamucka (2001) S. Bernat (2005)	Społeczna percepcja krajobrazów wiejskich Doświadczenie krajobrazu wiejskiego Społeczno-kulturowe związki człowiek–krajobraz

Ź r ó d ł o: oprac. własne.

W tradycji badań geografii rolnictwa, a obecnie w obrębie koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego, najwięcej pomysłów dotyczących formułowania nowych problemów badawczych oraz sposobów ich rozwiązywania powstało w kręgu osób związanych z Instytutem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Od końca lat 90. XX w. zaczęto rozszerzać interpretacje przemian gospodarczych obszarów wiejskich opartych na materiale statystycznym o uwarunkowania (czynniki) społeczne oraz wprowadzać weryfikację uzyskanych wyników na podstawie badań opinii ludności na wybranych z jakiegoś względu obszarach (studia przypadku). Zmiany te z jednej strony były przejawem poszerzania problematyki badawczej i przyjmowania wzorców płynących z innych subdyscyplin (np. geografii miast) lub nowych podejść (społecznych). Z drugiej strony wynikało to ze zmiany paradygmatu rozwoju państwa i regionów, gdzie badania opinii społecznej, społeczne konsultacje, stały się jednym z obowiązujących elementów idei współzarządzania procesem

rozwoju układów lokalnych i regionalnych w warunkach demokratyzacji i samorządności (tab. 3).

Tabela 3

Główne problemy badawcze w nurcie geografii rolnictwa i wielofunkcyjnych obszarów wiejskich

Autor, rok wydania wybranej (reprezentatywnej) pracy	Problem badawczy
R. Kulikowski (1992) J. Bański (1999, 2008) E. Rydz (2004) K. Czapiewski (2010)	Społeczne uwarunkowania (wśród innych czynników, np. ekonomicznych, technicznych) tworzenia się obszarów regresu i progresu rozwojowego
J. Bański, K. Czapiewski (2009) W. Kamińska, K. Heffner (2010)	Interpretacja cech społeczno-zawodowych ludności w kategoriach kapitału ludzkiego i społecznego
J. Bański, E. Rydz (2002) K. Czapiewski, K. Janc (2009)	Identyfikacja przestrzennego zróżnicowania cech społecznych, np. bezrobocia, dostępności do usług, wykształcenia
W. Gierańczyk (2008) B. Szyda (2008)	Interpretacja cech obszarów wiejskich w kategoriach warunków życia ludności
J. Bański, K. Czapiewski (2009)	Wskazanie roli uwarunkowań endogenicznych w rozwoju obszarów wiejskich
E. Duś, D. Malinkiewicz (2004) J. Falkowski, M. Kluba (2004)	Percepcja przemian gospodarczych
J. Bański, K. Czapiewski (2003) M. Kowalski (2004)	Określenie zachowań wyborczych ludności obszarów wiejskich

Źródło: oprac. własne.

4. Podsumowanie

Wspólną cechą nowych ujęć problemów badań wsi w polskiej geografii jest zwrócenie uwagi na podmiotowość człowieka i społeczeństwa. Dominującą podstawą teoretyczno-metodologiczną jest strukturalizm. Jego cechą w badaniach wsi, zwłaszcza w nurcie geograficzno-rolniczym jest przewaga analiz formalnych, opartych na materiale statystycznym, który próbuje się interpretować w kategoriach społecznych (np. warunków, poziomu życia, dostępności do usług, potencjału i kapitału społecznego). Uzupełnieniem badań ilościowych jest analiza struktur odpowiedzi respondentów (wyniki zbiorcze), gdzie poszukuje się pewnych zależności (przyczynowo-skutkowych pomiędzy zmiennymi, typów odpowiedzi itd.). Celem większości opracowań jest analiza empiryczna i prezentacja wyników badań formalnych. W małym stopniu rozwijany jest natomiast wątek teoretyczno-metodologiczny, który mógłby być podstawą do

prezentacji faktów jednostkowych, czy to o charakterze mechanizmów przemian zbiorowości terytorialnych (społeczności lokalnych), czy w wymiarze egzystencjalnym („miejsce” jako wartość). Perspektywa ta mogłaby stanowić doskonałe uzupełnienie wiedzy o przemianach społecznych widzianych w kategoriach makrostruktur i makroprocesów.

LITERATURA

- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie polskim*, „Prace Geograficzne”, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 74 (3), s. 367–379.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., 2003, *Referendum na wsi a opinie na temat Unii Europejskiej – wybrane wyniki badań ankietowych* [w:] Kowalski M. (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 73–85.
- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 55–78.
- Bański J., Rydz E. (red.), 2002, *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bernat S., 2005, *Ewolucja związków człowieka z krajobrazem na wschodnim pograniczu Polski – rola wielkiej własności ziemskiej* [w:] Skowronek E. (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesnego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131–146.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, „Przegląd Geograficzny”, 60 (4), s. 491–510.
- Cloke P., 1979, *Key Settlements in Rural Areas*, Methuen, London.
- Clout H.D., 1972, *Rural Geography, An Introduction Survey*, Pergamon Press, Oxford.
- Czapiewska G., 2010, *Rola lokalnych społeczności i organizacji w procesie rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie Lokalnej Grupy Działania „Wrzeciono”* [w:] Rudnicki R. (red.), *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 201–210.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22,

- Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze* [w:] Rydz E., Rudnicki R. (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 21–32.
- Duś E., Malinkiewicz D., 2004, *Aktywność zawodowa mieszkańców górskiej gminy Mucharz* [w:] Pałka E. (red.), *Alternatywne źródła dochodów gospodarstw rolnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 145–153.
- Dziewoński K., 1992, *Pluralizm i eklektyzm w polskiej myśli geograficznej*, „Biuletyn KPZK PAN”, 159, s. 7–12.
- Falkowski J., Kluba M., 2004, *Uwarunkowania aktywności pozarolniczej gospodarstw rolnych w świetle badań ankietowych* [w:] Pałka E. (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 151–161.
- Gierańczyk W., 2008, *Warunki życia ludności województwa kujawsko-pomorskiego w aspekcie kontinuum miejsko-wiejskiego* [w:] Gierańczyk W., Kluba M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 139–151.
- Ilbery B., 1998, *The Geography of Rural Change*, Pearson, Harlow.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak S., Siejkowska A., 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kałamucka W., 2001, *Doświadczenie i ocena krajobrazu kulturowego mieszkańców Lubelszczyzny (na wybranych przykładach)* [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy – idee, programy, wyzwania*, Prace Wydziału Nauk o Ziemi, 12, Sosnowiec, s. 31–37.
- Kałamucka W., 2002, *Styl życia społeczności wiejskich* [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, 76, Warszawa.
- Kołodziejczak A., 2011, *Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim* [w:] Wesołowska M. (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 203–216.
- Kotus J., 2001, *Społeczności lokalne wybranych gmin Wielkopolski wobec zagadnień rozwoju społeczno-gospodarczego*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej, 32, Poznań.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, UW, Warszawa.
- Kowalski M., 2004, *Zachowania wyborcze ludności wiejskiej a sytuacja społeczno-ekonomiczna wsi – identyfikacja procesów* [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Trans-

- formacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 131–144.
- Kozłowski L., 2006, *Społeczne uwarunkowania sukcesu na obszarach wiejskich na przykładzie okolic Nowego Miasta Lubawskiego* [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 221–232.
- Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, „Biuletyn Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 158, s. 23–40.
- Liszewski S., Maik W. (red.), 2005, *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 1, Bydgoszcz.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, „Seria Geografia”, 37, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Maik W., 1992a, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, 44 (3–4), s. 231–246.
- Maik W., 1992b, *Rola koncepcji lokalnych systemów osadniczych w badaniach organizacji przestrzenno-czasowej życia codziennego* [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej Polski*, „Seria Geografia”, 55, UAM, Poznań, s. 111–120.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze* [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Mantey D., 2009, *Wybrane społeczne aspekty żywiołowej suburbanizacji w południowo-zachodniej strefie podmiejskiej Warszawy* [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI w.*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 363–377.
- Masik G., 2010, *Wpływ polityki lokalnej na warunki i jakość życia. Przykład strefy suburbanizacji Trójmiasta*, Scholar, Warszawa.
- Matykowski R., 2004, *Świadomość regionalna mieszkańców w kontekście społeczno-geograficznym i kulturowym. Analiza wybranych obszarów Polski* [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, Studia teoretyczne i regionalne, t. 4, s. 71–84.
- Rembowska K., 1990, *Wsie depopulacji w oczach ich mieszkańców* [w:] Michalski W. (red.), *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na przykładzie województwa piotrkowskiego)*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 206–222.
- Rembowska K., 2002, *Tożsamość regionalna mieszkańców województwa łódzkiego* [w:] Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Fundacja Inkubator, Łódź, s. 61–76.
- Rydz E., 2004, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich w regionach nadmorskich* [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 219–248.
- Sagan I., 1992, *Zmiany przestrzeni aktywności życiowej mieszkańców wsi Kartoszyńskie spowodowane przesiedleniem* [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne proble-*

- my geografii społeczno-ekonomicznej Polski, „Seria Geografia”, 55, UAM, Poznań, s. 133–148.
- Suliborski A. (red.), 1999, *Zasięg regionu łódzkiego w świetle badań społecznych preferencji przynależności administracyjnej i powiązań społeczno-gospodarczych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 1.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Suliborski A., Klima E., Rykała A., Walkiewicz D., 2000, *Funkcjonowanie powiatów w aglomeracji łódzkiej*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Łódź.
- Szyda B., 2008, *Wpływ infrastruktury na warunki życia mieszkańców kontinuum miejsko-wiejskiego Częstochowy (na przykładzie gminy Kłomice)* [w:] Gierańczyk W., Klubka M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 153–162.
- Woods M., 2009, *Rural Geography* [w:] Kitchin R., Thrift N. (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 9, Elsevier, Amsterdam, s. 429–441.
- Wójcik M., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”* [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

RURAL GEOGRAPHY. THE EVOLUTION OF CONCEPTS AND RESEARCH PROBLEMS

Modern researches in rural geography are very diverse in terms of the present the dominant model of empirical studies. The nature of these works is effect of overlap the theoretical and methodological approach. A common feature of the new intakes research problems in the Polish rural geography is to draw attention to the subjectivity of man and society. The dominant theoretical and methodological basis is structuralism. The purpose of most studies is the analysis of empirical and formal presentation of research results. In a small extent, is developed and the theoretical and methodological topic, which could be the basis for the presentation of the facts of individual, be it of a transition mechanisms territorial localities, or existential (humanistic). This perspective could be a perfect complement to the knowledge of social transformation seen in terms of macrostructures.

Dr hab. Marcin Wójcik
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki

